

VI

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

П.П. ЧУБИНСЬКИЙ ПРО “ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ” В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Відомий етнограф, правознавець, поет П.П.Чубинський був чи не першим українським народознавцем, який порушив проблему відповідальності царизму за штучно створене “єврейське питання” і за дискримінаційну політику щодо євреїв. Мужня громадянська позиція Чубинського заслуговує на тим більшу повагу, що у той час, коли він починав масштабне дослідження історичної долі, побуту, звичаїв єврейства Правобережної України, над ним тяжів статус політичного засланця. А ще до того, як останній, сьомий том його “Трудов етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, вийшов з друку, він зазнав і другого заслання. Семитомна праця Чубинського була високо оцінена сучасниками і удостоєна кількох престижних медалей наукових товариств. Але внаслідок того, що він був автором вірша “Ще не вмерла Україна”, якому судилося стати українським гімном, ця праця була приречена в СРСР на майже цілковите забуття. Не доводиться вже говорити про те, що специфічний інтерес Чубинського до проблем єврейства взагалі не був предметом аналізу. Тим часом зроблене ним у цій галузі становить помітний вклад у юдаїку.

“Серед питань, що мають державне значення, навряд чи є питання більш серйозне і таке, що потребує настійного розв’язання, як питання єврейське”, - так починає Чубинський першу частину сьомого тому своїх “Трудов”, яка має назву “Євреї Південно-Західного краю”. Він намагається знайти відповідь на непросте питання: чому заходи російських властей, впродовж століття спрямовані на інтеграцію і асиміляцію євреїв, не тільки не давали наслідків, але й призводили до протилежних результатів. Звертаючи увагу на те, що відноси євреїв і неєвреїв на Правобережній Україні завжди відзначалися підвищеною конфліктністю і призводили до багатьох трагедій, Чубинський вважає, що “в інтересах майбутнього як самих євреїв, так і решти населення - необхідне спокійне обговорення єврейського питання”.¹

Усвідомлюючи важливість неупередженості і серйозного наукового обґрунтування своїх висновків, Чубинський вважав своїм обов’язком не лише уважне вивчення наявної літератури з єврейського питання, але й предметне дослідження культури, побуту, релігії, звичаїв місцевого єврейського населення. Практично йому довелося мати справу з науковою цілиною, оскільки, окрім праці Я.Брафмана “Книга кагала” і етнографічного нарису І.Берліна, видрукуваного у вигляді статті Російським географічним товариством, літератури про євреїв Південно-Західного краю по суті не існувало. Щоправда, деякі дані про історію українського єврейства Чубинський знайшов в історичних працях В.Антоновича та Ф.Леонтовича. Але насамперед він намагався створити власне уявлення про специфіку побуту, занять та уподобань єврейського населення. На той час дістати такі дані можна було лише шляхом експедиційного етнографічно-статистичного обстеження великого ареалу розселення євреїв. Певну допомогу Чубинському у підготовці

етнографічного нарису про євреїв у смузі осілости подав М.Політковський.

Очолити велику етнографічно-статистичну експедицію у Південно-Західний край опальному етнографу і правознавцю допоміг щасливий випадок. Землі Правобережної України, приєднані до Росії в кінці XVIII ст. внаслідок поділів Польщі, були зовсім не дослідженими в економіко-статистичному і етнографічному відношенні, що утруднювало їхнє господарське освоєння. У 1862 р. цар Олександр II розпорядився надати Російському географічному товариству 10 тис. карбованців для експедиційного обстеження Західно-Російського краю. Однак спочатку польське повстання, а потім брак відповідних фахівців відсунули експедицію аж на 7 років. М.Костомаров запропонував доручити керівництво експедицією П.Чубинському, який на той час перебував на засланні. Але недовіру відомому вже на той час етнографу висловив заступник куратора київського учбового округу М.Юзефович - він був переконаний, що “невгамовний агітатор” і “запеклий нігіліст” Чубинський обстоюватиме ідею окремішності “українського племені”, що йшла врозріз з офіційною доктриною.² Проте, не знаходячи інших бажаних взяти на себе велику і невдячну працю, РГТ все ж довірило Чубинському керівництво експедицією і навіть погодилося на спеціальне мовно-статистичне обстеження “малоросів”.

Експедицію було розпочато влітку 1869 р. Під час трьох поїздок 1869 і 1870 рр. Чубинський об’їхав 54 повіти 8 губерній і Бессарабської області. При цьому, зазначав він, “я поставив собі за мету зібрати якомога більше етнографічних і статистичних матеріалів про євреїв”.³ Вивчалися, зокрема, переважно за даними поліції, кількісні дані про єврейське населення в розрізі міст, про його заняття, побут, звичаї, свята, самоврядування, релігійні обряди, звичаєве право тощо. Все це дало Чубинському можливість відтворити економічне становище, духовну і правову культуру, суспільну організацію єврейського населення у зоні осілости.

Майстерне володіння великим емпіричним матеріалом дало змогу Чубинському розглянути єврейське питання з історичної, етнографічно-культурної, політико-правової точок зору. Підґрунтя цього питання, на його думку, становила вироблена віками єврейська замкнутість. «Євреї являють собою status in statu, євреї - це окреме плем’я, окрема мова, окрема релігія, окремий економічний елемент, окрема община як в адміністративному, так і в громадянському відношенні. Більшої солідарності і більшої замкнутості як у євреїв - важко зустріти».⁴

Щоб відшукати історичні корені цієї замкнутості, Чубинський використовує матеріали, наведені В.Антоновичем у його праці «Исследование о городах в юго-западной России по актам 1432-1798 гг.». Систему утисків щодо євреїв застосовував і польський уряд, який ще з початку XVII ст. забороняв євреям займатися торгівлею у Києві та Кам’янці. Сейми чинили їм різні податкові утиски. Проте євреї виявилися все ж у більш вигідному

економічному становищі, захопивши у свої руки майже всю міську торгівлю. Це викликало постійні тертя у відносинах євреїв з неєвреями. Наявність у євреїв власного самоврядування (кагалу) зміцнювало їхню солідарність і віддаляло їх від решти населення. Євреї заповнили собою проміжок, який відділяв у Речі Посполитій повновладну шляхту від безправних холопів, що загальмувало формування середнього стану за європейським зразком.

У праці Ф.Леонтовича «Историческое исследование о правах литовско-русских евреев» Чубинський звернувся увагу на сформульовану ним закономірність: політика польсько-литовських властей щодо євреїв була вкрай непослідовною. Надаючи їм істотні пільги, власті час від часу скасовували їх і вдавалися до переслідувань євреїв. Таку політику успадкував і російський уряд, коли Південно-Західний край опинився під його владою. Протягом 1795-1804 рр. на Правобережній Україні формально продовжувало діяти литовське та польське законодавство в єврейському питанні. Рубіжним виявився 1804 рік - прийняте у тому році Положення про євреїв, хоча формально і було спрямоване на поліпшення побуту євреїв, вводило ряд заборон на проживання євреїв у певних містах і селах, що означало початок формування смуги осілості. Наступними законодавчими актами і особливо другим Положенням (1835 р.) вводилася розгалужена система заборон і обмежень, яка сполучалася із урядовою регламентацією діяльності єврейських общин.⁵ Спроби уряду заохотити євреїв до заняття землеробством виявилися невдалими. Той факт, що євреям був практично перекритий шлях у великоросійські губернії, створював велику скупченість їх у межах «смуги осілості», а періодичні переселення і заборони на проживання в тих чи інших містах посилювали замкнутість і фанатизм єврейських мас.

«Періодичні заборони жити в селах, часті вигнання їх звідти і викуп, який вони платили чиновникам за відступ від заборон, - констатує Чубинський, - нагадували їм часи гонінь. Цим користувалися фанатики для того, щоб прищепити євреям неприязні почуття до уряду».⁶ Посилені набори євреїв у рекрути, а також забирання дітей у кантоністи, - все це боляче зачіпало почуття єврейського населення. Гоніння і зневажання зробили з євреїв фанатиків, а обмеження в економічних правах і вузькість території, на якій євреї мали право жити, породжували схильність до обману, улесливості тощо. Відірваність від землі, бродяче життя відучили від тяжкої праці, розвинули прагнення до легкої наживи. У тому, що єврейська маса у західних губерніях являє собою чужий загальногромадянському життю елемент, що вона погано освічена, фанатична й деморалізована, на думку Чубинського, «винна історія». Не знімає він відповідальності і за такий стан і з російських урядів - він прямо заявляє, що вжиті ними заходи не привели до бажаних наслідків, оскільки суперечили початкам віротерпимості і громадянської рівноправності. Щоправда, це звинувачення стосувалося лише попередніх царствувань. Політику Олександра II Чубинський вважав такою, яка дає змогу принаймні частково виправити становище.

Цікаві спостереження Чубинського стосуються громадського управління і духовного світу єврейства. «Громадське і приватне життя цього народу, - зазначає він, - не могло і не задовольнялося пропонованими йому урядом законами громадського управління. Воно почасти ігнорувало, почасти обходило їх і йшло у тому напрямі, якому віддає перевагу уже кілька століть - напрям, що

зумовлений національними особливостями, релігійними віруваннями й надіями цього народу, і керувалося вказівками і управлінням донині існуючого, хоч і офіційно скасованого урядом, кагалу».⁷ Живучість кагалу Чубинський виводив із його відповідності принципам і засадам народного життя. Однак саме кагал, за його переконанням, відособлював і ізолював єврейське суспільство від усяких, хоча б і благодетельних впливів чужих йому урядів і середовища. Чимала роль у культивуванні такої відособленості належала і єврейським братствам, діяльність яких Чубинський також піддає докладному аналізу.

У розділі порушується також питання впливу хасидизму на духовне життя євреїв. Фанатики-ортодокси, на його погляд, є заклятими ворогами освіти і всіляких нововведень. Цадіки намагаються оточити себе ореолом святості і по суті безконтрольно розпоряджаються життям і майном хасидів.⁸ Природно, що така духовна кабала підтримує єврейську замкнутість і відособленість.

Які ж заходи Чубинський вважає необхідними для того, щоб «євреї стали цілком російськими громадянами, зберігаючи свою релігію»? Він не покладає великих надій на те, що надання євреям цілковитої рівноправності в усіх сферах діяльності швидко змінить ситуацію на краще. Він побоюється, що «сильні солідарність і грошовими коштами», євреї здатні остаточно придушити у краї підприємницьку діяльність неєвреїв, що в їх руки перейде земля. «Не треба забувати тих сумних наслідків народної помсти, які ознаменували собою другу половину минулого століття... Не треба забувати, що селянин ще перше десятиріччя користується свободою, - а цілі віки зазнавав значно більших бід у порівнянні з євреями», - зазначає він. «Ще раз повторюємо, що слід прагнути до повної рівноправності євреїв, - але в цьому має бути певна поступовість».⁹

Єврейське питання, зазначає Чубинський, рідко обговорюється без роздратування. Передові єврейські публіцисти бачать корінь усіх лих у гоніннях і вважають, що визнання цілковитої рівноправності євреїв зніме відразу ж усі проблеми. Їхні опоненти наголошують на експлуатації євреями «християнського робітничого населення». І ті, й інші, на думку Чубинського, недооцінюють складність проблеми і пропонують полегшені засоби її розв'язання. Оскільки корінь усіх лих він бачить у деморалізації єврейства, що виникла внаслідок зневажання, переслідувань і обмежень у правах, то проголошення рівноправності уявляється йому надто слабким засобом усунення цього явища. «Тут потрібне перевиховання, яке можливе тільки при розрідженні маси, коли євреї не будуть так скупчені, коли фанатизм і невігластво не будуть так тяжіти над особистістю євреїв». Отже, Чубинський виступає проти смуги осілості як такої. Водночас він покладає великі надії на серйозні наукові дослідження історії, побуту, економічної діяльності і значення євреїв у краї, щоб спокійно і неупереджено розібратися в суті єврейського питання і запропонувати шляхи його розв'язання.

Праця Чубинського мала чималий суспільний резонанс. Відображенням його може бути хоча б той факт, що на вихід I частини VII тому «Трудов» оперативно відгукнувся М.Драгоманов, опублікувавши у «Вестнике Европы» велику статтю під тією ж назвою, яку дав відповідній частині своєї праці Чубинський - «Євреї і поляки в Юго-Западном крае» (1875, липень). Кожний з томів праці Чубинського, зазначив він, має неабияке наукове значення за своїм матеріалом, але останній том

має і суспільний і політичний інтерес. Стаття Драгоманова обсягом близько трьох друкованих аркушів по суті являла собою розширену рецензію на відповідні розділи праці Чубинського.

Щоправда, тон цієї рецензії виявився далеко не в усьому схвальним, а подекуди навіть роздратованим. Головну причину останнього слід бачити у тому, що Чубинський у розгляді єврейської проблеми лишився у рамках ліберально-демократичних підходів, а Драгоманов ці рамки поступово переростав, перебуваючи під впливом західноєвропейського (реформаторського) соціалізму. Драгоманов погоджується із Чубинським у тому, що «єврейське питання в Росії серйозніше за багато які інші».¹⁰ Але спрощені спроби розглядати «виразки єврейства» як результат недолугої політики польських урядів і недостатності протекціоністських заходів російських урядів щодо підприємців і купців-неєвреїв Драгоманов відкидає. При цьому він значно різкіше, ніж це робить Чубинський, критикує як юдофільські, так і юдофобські погляди на проблему. Якщо євреї-«прогресисти» роблять наголос на утисках євреїв і залишають поза увагою соціальний бік проблеми, то їхні опоненти відроджують середньовічні пересуди про євреїв з єдиною метою - забезпечити російським підприємцям і купцям монополне або принаймні привілейоване становище в краї, доводить він.

«Ні поступовість емансипації євреїв, ні обмеження їхніх прав не допоможе біді», - вважає Драгоманов.¹¹ Необхідно усунути умови, які продукують єврейлихварів як функцію певної системи - функцію хай і патологічну, але все ж природну. Як часткові заходи, Драгоманов пропонує підняття народної освіти і виховання у народі самодіяльності, організації народного кредиту, емансипації і євреїв, і християн від залишків середньовічних форм суспільного життя. Але

в принципі і він не йде далі пропаганди громадянської рівноправності євреїв, - хоч і бачить у її запровадженні всього лиш «найлегший» з усіх потрібних заходів. Основу для ліквідації економічного домінування євреїв він бачить у радикальній податковій реформі.

Відаючи належне ретельності і працелюбності Чубинського, Драгоманов не залишив поза увагою і його дослідницькі методи. Останні уявлялися йому недостатніми внаслідок виразного етнографізму, покладеного в основу дослідження Чубинського. Одній людині і на матеріалі однієї експедиції, вважав Драгоманов, просто не під силу дослідити економічне становище євреїв і соціальне розшарування у їхньому середовищі - це справа добре оснащених постійних статистичних установ. І все ж він вважав, що попри певну неповноту і неточність даних, етнографічний нарис Чубинського, а також вміщений у книзі нарис юридичних звичаїв єврейства «цікаві й корисні навіть у практичному відношенні для всякого, хто живе у цьому краю».¹² Ще більш високо оцінював Драгоманов усю семитомну працю Чубинського. Він вважав, що своїми дослідженнями звичаєвого права в Росії Чубинський, Єфименко, Кістяківський вивели українську етнографічну школу на передові позиції в Росії, і що після них, у 80-х роках українська етнографія пішла назад, а не вперед.¹³

Нині юдаїка бурхливо розвивається, використовуючи найновітніші методи дослідження. Проте етнографічно-статистичні підходи у дослідженні єврейства багато в чому ґрунтуються на методиках, запропонованих у 70-х рр. минулого століття П.П.Чубинським. І ці методики, і особливо введений у науковий обіг величезний етнографічний матеріал, не втратили своєї цінності. Витримала перевірку часом і частина запропонованих Чубинським і Драгомановим методів розв'язання «єврейського питання». Решту підказало саме життя.

Примітки:

1. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.-Т. VII.-СПб, 1872 (далі "Труды...").-С. 7.
2. Див. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.-Х.-К., 1930.-С. 207.
3. Труды...-С. 1.
4. Там само.-С. 3.
5. Про законодавство щодо євреїв у Росії див.: Леонтович Ф.И. Исторический обзор постановлений о евреях в России.-СПб, 1862; Лаванда В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649-1873. Извлечения из Полных собраний Законов Российской империи.-СПб, 1874.
6. Труды...-С. 4.
7. Там само.-С. 100.
8. Там само.-С. 75, 111.
9. Там само.-С. 6.
10. Драгоманов М.П. Политические сочинения.-Т. 1. Центр и окраины.-М., 1908.-С. 220.
11. Там само.-С. 222.
12. Там само.-С. 218-219.
13. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці.-Т. 1.-К.-1970.-С. 458-459.

